

## LADÁNYI ANDOR

# A zsidótörvények előtörténetéhez. Antiszemizmus, zsidókérdés, 1932–1937

E tanulmány a zsidóellenes törvények megszületésének előzményeiről, a közéleti, politikai antiszemizmus és a zsidókérdés harmincas évekbeli – 1932–1937 közötti – alakulásáról kíván áttekintést adni. Nem tér ki a magyarországi zsidókérdés, az antiszemizmus általános kérdéseinek, társadalmi, gazdasági, politikai és ideológiai gyökereinek, tartalmának és formáinak vizsgálatára, minthogy ezt a vonatkozó irodalom – így különösen Bibó István, Gyurgyák János, Ormos Mária munkái – feleslegessé teszi.<sup>1</sup>

A Horthy-korszak első 12 évét az jellemezte, hogy az 1919 őszén kitörő antiszemita hullám a bethleni konszolidáció idején elcsendesedett. A gazdasági stabilizáció megvalósulása, a külföldi tőke beáramlásával meginduló gazdasági növekedés körülményei között az antiszemizmus visszahúzódott, a fajvédő párt, a jobboldali radikális szervezetek számottevő tömegbefolyással – az egyetemi ifjúságot kivéve – nem rendelkeztek, és e tekintetben 1931-ig a világgazdasági válság hatása is csak kevésbé érződött. Ezért áttekintésünket az 1932-es esztendővel, a Gömbös-kormány megalakulásával kezdjük.

Gömbös nevezetes 1932. október 11-i képviselőházi programadó beszédében kijelentette: „A zsidóságnak [...] nyíltan és őszintén azt mondom: revideáltam álláspontomat. A zsidóságnak azt a részét, amely sorsközösséget ismer el a nemzettel, éppen úgy testvérnek kívánom te-

<sup>1</sup> Bibó István: Zsidókérdés Magyarországon 1944 után. In: Bibó István: *Válogatott tanulmányok*. II. k. 1945–1949. Magvető, Budapest, 1986. 621–797.; GYURGYÁK János: *A zsidókérdés Magyarországon. Politikai eszmetörténet*. Osiris, Budapest, 2001; ORMOS Mária: A konzervativizmus és a Horthy-korszak. In: Uő: *A történelem vonatán. Európa és Magyarország a 20. században*. Múlt és Jövő Kiadó, Budapest, 2005. 131–154.; ORMOS Mária: Az antiszemizmus alakváltozásai a 20. században. In: Uo. 191–204.

kinteni, mint magyar testvéreimet. Én láttam a háborúban zsidó hőseket, ismerek olyanokat, akiknek arany vitézségi érmük van, és tudom, hogy bátran és vitézül verekedtek. Én ismerek vezető zsidó férfiakat, akik velem együtt imádkoznak a magyar sorsért és tudom, hogy a zsidóságnak azt a részét, amely nem akar vagy nem tud beleilleszkedni a nemzeti társadalmi közösségbe, elsősorban ők fogják elítélni.” A miniszterelnök kijelentése, annak fontos megszorításával együtt, az Ormos Mária által szelektív antiszemitizmusnak nevezett, már a húszas években tapasztalható felfogást is tükrözte. (Korábban Bethlen is megkülönböztette azokat a zsidókat, akik a magyarsággal azonosítják magukat és azokat, akik nem azonosítják magukat a nemzet érdekeivel, két felettebb képlekeny kategóriát alkalmazva.)

Gömbös beszéde korábbi fajvédő politikai múltjának ismeretében nem kis meglepetést okozott, a későbbiekben pedig annak értelmezése és értékelése történelmi irodalmunkban jó ideig vitatott volt. Több visszaemlékezés és egyéb források alapján ma már megállapítható, hogy kinevezését a kormányzó – elsősorban Bethlen Istvánnak, az egységspárt vezérének az álláspontjára tekintettel – ahhoz a feltételhez kötötte, hogy ő a gazdasági és politikai elittel való együttműködés érdekében lemond a radikális földreformról, és nem hoz zsidóellenes intézkedéseket. Gömbös ennek a feltételnek eleget is tett: miniszterelnöksége során nem hoztak olyan törvényeket és rendeleteket, amelyek a zsidók jogait, gazdasági érdekeit csorbították volna. Ugyan a gazdasági életben a zsidók visszaszorítására irányuló törekvését nem változtatta meg, ennek megvalósítására azonban az akkori politikai viszonyok között kevés lehetőség adódott. Jóllehet – nagyrészt papíron maradt – programjában, a Nemzeti Munkatervben voltak egyes, közvetve a gazdasági szférában a zsidók visszaszorítását célzó pontok (így a kapitalizmus káros kinövéseinek lenyесése, a kis- és középegzisztenciák szaporítása, az öncélú, kiuzsorázó hitelpolitika lehetetlenné tétele), túlzottnak tekinthető az a vélemény, hogy Gömbös politikája „a magyarságot minden tekintetben egyértelműen a zsidók rovására kívánta erősíteni. [...] Ez a politika tehát zsidóellenes volt, anélkül is, hogy azt deklarálta volna.”<sup>2</sup>

<sup>2</sup> Az 1935. évi április hó 27-ére összehívott Országgyűlés Képviselőházának Naplója (a továbbiakban: KN) XVIII. k. 516.; GERGELY Jenő–GLATZ Ferenc–PÖLÖSKÉI Ferenc: *Magyarországi pártprogramok. 1919–1944.* Budapest, 2003. 293–294., 298.; GÖMBÖS Gyula: *Válogatott politikai beszédek és írások.* Szerk.: VONYÓ József. Osiris, Budapest, 2004. 414., 712–724.; GERGELY Jenő: *Gömbös Gyula. Politikai pályakép.* Vince Kiadó, Budapest, 2001. 229–233.; VONYÓ József: Gömbös Gyula jobboldali radikalizmusa. In: ROMSICS Ignác (szerk.): *A magyar jobboldali hagyomány. 1900–1948.* Osiris, Budapest, 2009. 262–276.

Az, hogy a későbbiekben Gömbös a zsidókérdést illetően határozott intézkedéseket, törvényi rendelkezéseket kívánt tenni, nem bizonyított. Ezzel kapcsolatban csak egy bizonytalan forrásértékű adatról tudunk. Kozma Miklós belügyminiszter 1936. decemberi berlini látogatásakor „egy nem hivatalos férfivacsorán” Walter Funk propagandaügyi államtitkár részegen említést tett egy 1935. szeptember végi Gömbös–Göring-egyezségről, amely szerint Magyarországon totalitárius politikai rendszer kiépítésére kerülne sor, és az a zsidókérdést is érintené. Gömbösnek a politikai-hatalmi struktúra átalakítására irányuló – sikertelennek bizonyult – törekvése ismeretes, a zsidókérdésre vonatkozó szándékait, terveit azonban a német politikus közlésén kívül semmilyen más forrás nem erősítette meg.<sup>3</sup>

Bár Gömbös miniszterelnöksége idején a zsidók tevékenységét korlátozó törvények, kormányrendeletek kiadására nem került sor, a gyakorlatban azonban egyes területeken kétségkívül történtek antiszemita, zsidóellenes intézkedések, és voltak erre irányuló további tervek is. Mindenekelőtt a felsőoktatást kell megemlítenünk, elsősorban a zsidó hallgatók egyetemi felvételének nagyarányú korlátozását. Ezt alapvetően a jobboldali radikális egyetemi ifjúsági szervezetek követelték. Ennek „nyitányát” 1932 november közepén a debreceni egyetemen kirobbant, hosszú ideig tartó demonstrációk, atrocitások jelentették, amelyek nyomán a Magyar Nemzeti Diákszövetség, a jobboldali radikális egyetemi ifjúsági szervezetek csúcsszerve memorandumban kérte a numerus clausus-törvény 1928. évi módosításának hatályon kívül helyezésével az eredeti rendelkezés alkalmazását. 1933 november–decemberében újabb nagyarányú, méreteit és időtartamát tekintve az előző évi megmozdulásokat lényegesen felülmúló demonstrációkra került sor. Ezek most is a debreceni egyetemen kezdődtek, de rövidesen a többi intézményre is áterjedtek.

Hóman Bálint miniszter a képviselőházban elítélte az egyetemi atrocitásokat, a törvénymódosítás hatályos voltát hangoztatta, a gyakorlatban azonban a kormányzat politikája ezeknek a követeléseknek megfelelően alakult. Gömbös és Hóman december 7-én megbeszélést folytattak az ifjúsági szervezetek vezetőivel, amelyen Gömbös kijelentette, hogy ragaszkodik a törvény betartásához és a törvény szellemének érvényesítéséhez. Ez lényegében azt jelentette, hogy az 1928. évi törvény megváltoztatására nem kerül sor, de az egyetemi felvételi bizottságok a gya-

<sup>3</sup> Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL) K-429. 9. t. Berlini út. 1936; ORMOS Mária: *Egy magyar médiavezér: Kozma Miklós*. PolgART Kiadó, Budapest, 2000. II. k. 469–470.

korlatban meg fogják valósítani a zsidó jelentkezők arányának 6%-ra való korlátozását.

Gömbösnek a húszas években ellenzéki vezérként szoros kapcsolata volt a Turul Szövetséggel, a legerősebb jobboldali egyetemi ifjúsági szervezettel, meghatározó befolyást gyakorolt annak politikai tevékenységére. Ez a kapcsolat megmaradt miniszterelnöksége idején is. Jellemző, hogy az Olaszországból hazaérkező miniszterelnököt 1932. november 14-én a Déli pályaudvaron a Turul díszszászada fogadta. A Turul 1933. március 14-i dísztáborán Gömbös – fejére téve a Turul fekete bársony bajtársi sapkáját és felvéve e Szövetség mellszalagját – kijelentette, hogy mint Magyarország miniszterelnöke büszkén hordja a Turul Szövetség jelvényeit, és hangsúlyozta, hogy a Turul minden ügyét a maga ügyének tekinti.

A december 7-i megbeszélést követően Hóman 1934. január 4-én az egyetemi felvételek során követendő irányelveket bizalmas ülésen tárgyalta meg a rektorokkal, Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter pedig a Minisztertanács január 7-i ülésén bejelentette: „A jövő évben be fogják tartani a zsidó arányszámot.” Mindezek következtében az I. évre felvett zsidó hallgatók aránya az 1932/33. évi 12,5%-ról 1936/37-ben 7,4%-ra, 1965 főről 1017-re, majd a következő években még gyorsabban csökkent. (1938/39-ben már csak 3,9%, 510 fő volt.)<sup>4</sup>

Sokatmondó, hogy zsidó személyek ekkor már nem nyerhettek egyetemi tanári kinevezést. (Klebensberg minisztersége idején még 6 zsidó származású egyetemi tanárt neveztek ki.) Pedig, különösen a külföldön élők közt, jó néhányan voltak olyan zsidó származású tudósok, akiknek egyetemi katedrára való kinevezése a magyar felsőoktatás számára igen nagy nyereséget jelentett volna. Az utóbbiak közül egyesek magyar egyetemen vagy más tudományos intézményben való működésének lehetővé tétele érdekében 1933-ban több – eredménytelen – kezdeményezés is történt.

Németországban 1933 áprilisában a zsidó professzorok egész sorát távolították el az egyetemekről. Tamedli Mihály, a berlini *Collegium Hungaricum* igazgatója Hómannak írt felterjesztésében jelezte, hogy ez „olyan Magyarországból kivándorolt zsidó származású tudósokat is érint, kiknek eredményeit az egész világon ismerik és becsülik”, megemlítve közülük Mannheim Károlyt, Szász Ottót, Polányi Mihályt, Wigner

<sup>4</sup> *Bajtárs*, 1932. november 1., 1933. április 10–12.; LADÁNYI Andor: *A gazdasági válságtól a háborúig. A magyar felsőoktatás az 1930-as években*. Argumentum, Budapest, 2001. 66–80.; Ladányi Andor: *A numerus clausus-tól a numerus nullusig. Múlt és Jövő*, 2005/1. 58–65.

Jenőt, Péterfi Tibort és Róna Pétert. Javasolta, hogy néhányuk részére hazai „dolgozóteret” ajánljanak fel, amely esetben „eredményeik ezentúl egészen a magyarság javára könyvelhetnének el, becses anyag és berendezés hazahozatalával és fiatal tudósaink specialis kiképzésével [...] is hasznunkra lesznek”. Az év során az eltávolított zsidó professzorok támogatására alakult *Academic Assistance Council* titkára felkereste Bárdossy László londoni magyar ügyvivőt, és aziránt érdeklődött, van-e lehetőség arra – írta Bárdossy 1933. augusztus 4-i bizalmas jelentésében –, hogy a német egyetemekről elbocsátottak közül egyesek Magyarországon elhelyezkedhessenek. Átadott egy 155 nevet tartalmazó listát is. Bárdossy közölte, hogy a gazdasági krízis viszonyai között aligha képzelhető el, hogy Magyarországon bárki számára is elhelyezést lehetne találni. A Külügyminisztérium augusztus 11-én közölte is Hómannel, hogy ilyen lépést külpolitikai szempontból egyáltalán nem tart kívánatosnak, és ennek megfelelően az iratot, akárcsak Tamedli felterjesztését, *ad acta* tették. Kudarca volt ítélve Ortway Rudolf professzor javaslata is, amelyben Neumann Jánosnak a budapesti egyetemre való meghívását ajánlotta.

Nem lehetett címzetes rendkívüli egyetemi tanár Karczag László, a hazai rákkutatás egyik úttörője. (Az erre vonatkozó javaslatot az antiszemita többségű budapesti orvosi fakultás természetesen nem akarta elfogadni, annak elutasítása viszont kínos lett volna, ezért a javaslatot egyszerűen elfektették.) Zsidó származásúak magántanári habilitációjára csak ritkán került sor, különösen a budapesti orvosi karon utasították el számos zsidó orvos magántanári képesítését. Erről a liberális napilapok gyakran hírt adtak, és ezt a képviselőházban Kéthly Anna is szóvá tette. Sőt, megszólalt Bethlen István is, aki a képviselőház pénzügyi bizottságának 1937. április 13-i ülésén kijelentette, hogy a budapesti egyetemen a professzori állások betöltésénél „nem mindig az arravalóság, a tudományos működés és egyéb érdemek voltak mérvadók”, Magyarországon nincs árjaparagrafus, tehát a tudományos érdemnek kell a ki nevezéseknél egyetlen szempontnak lennie.<sup>5</sup>

Mindezekon túl a Gömbös-kormány idején is folytatódott az a – már a húszas években kezdődő és köztudomású – gyakorlat, hogy a közszolgálatban új zsidó munkaerőt lényegében nem alkalmaztak. A statisztikai adatok ezt egyértelműen bizonyítják: az állami, a megyei és a városi tisztviselők körében a zsidók száma 1920–1930 között 57,8%-kal, aránya

<sup>5</sup> MOL K 636 162446/1933., 32547/1933.; három hazai szakvélemény a fiatal Wignerről és Neumannról. *Fizikai Szemle*, 1933. 5. sz. 197–201. *Új Magyarország*, 1937. április 15. 3.; *Újság*, 1933. április. 9. 6., május 1. 7., május 2. 3.; LADÁNYI Andor: *A gazdasági válságtól a háborúig*. I. m. 90–92., 108.

pedig 4,5%-ról 2%-ra csökkent, míg Budapesten 1920 és 1935 között 5,4%-ról ugyancsak 2%-ra.<sup>6</sup>

Tovább folyt a zsidók földtulajdonának csökkentésére irányuló politika. Már az 1920. évi földreform során a zsidók tulajdonában levő mezőgazdasági ingatlanok területe mintegy 312 000 kat. holddal csökkent, mivel a törvény értelmében elsősorban az 1914. július 28-a után szerzett birtokok kerültek megváltásra. Hasonló rendelkezést tartalmazott az 1936. évi telepítési törvény is, az újszerzeményű birtokok esetében már a 1000 holdon felüli birtokok egyharmadának igénybe vételét is engedélyezve. A törvényjavaslat képviselőházi bizottsági tárgyalásakor Bethlen István élesen tiltakozott ez ellen, diszkriminatívnak, méltánytalannak, jogtalanak, „tisztán politikumnak” minősítette, és a vonatkozó paragrafus törlését javasolta.

Ezen túl a birtokforgalom hatósági ellenőrzésével korlátozták a zsidók földtulajdon-szerzését. (Utóbb Szilágyi Lajos a 36 tagú országos bizottság 1942. március 23-i ülésén a következőket mondotta: „tíz esztendeje annak, hogy a zsidók nem vehettek Magyarország területén birtokokat és bérelthez csak nehezen juthattak hozzá. Már a Gömbös-kormány alatt mindannyian, mi főispánok határozott utasításokat kaptunk erre vonatkozólag, amelyet be is tartottunk, úgyhogy négy évig annak a törvényhatóságnak a területén, ahol én voltam a főispán, nem juthatott hozzá zsidó sem tulajdonul, sem másképp semmiféle birtokhoz.”<sup>7</sup>

Zsidóellenes intézkedés volt a külföldi zsidók (a „galíciaiak”) bevándorlása elleni erélyesebb fellépés is. Az 1931. február 20-i és március 5-i koronatanács egyik napirendi pontja a zsidó beözönlés meggátlása volt. Horthy rámutatott arra, hogy a belügyminiszteri rendelkezések ellenére „állandó zsidó beözönlés észlelhető, különösen a keleti és északkeleti megyékben”. A koronatanács ez ügyben úgy határozott, hogy a zsidó beözönlés „minden törvényes eszközzel meggátlandó”, és az alsóbb fokú hatóságok ezzel kapcsolatos működése a belügyminiszter által szigorúan ellenőrizendő.

A Gömbös-kormány ezt a korábbiaknál erélyesebben hajtotta végre; e feladat fontosságára Gömbös és Keresztes-Fischer Ferenc belügyi-

<sup>6</sup> Az 1935. évi április hó 27-ére összehívott Országgyűlés Képviselőházának Irományai. X. k. 278., 280.

<sup>7</sup> MOL K-11. 1942. március 23-i ülés. Az 1920. évi február hó 16-ára összehívott Nemzetgyűlés Irományai. IV. k. 214.; Az 1939. évi június hó 10-ére összehívott Országgyűlés Képviselőházának Irományai. VIII. k. 145.; Magyar Törvénytár. 1920. évi törvények. Budapest, 1921. 241–242.; Magyar Törvénytár. 1936. évi törvények. Budapest, 1937. 268–269.; ROMSICS Ignác: *Bethlen István. Politikai életrajz*. Osiris, Budapest, 2005. 381–382.; Csósz László: Földreform és fajvédelem: a negyedik zsidótörvény végrehajtása. In: MOLNÁR Judit (szerk.): *A Holokauszt Magyarországon európai perspektívában*. Balassi Kiadó, Budapest, 2005. 178.

niszter 1933-ban külön is felhívta az újonnan kinevezett Zemplén megyei főispán figyelmét. Keresztes-Fischer utódként Kozma Miklós is határozott intézkedéseket tett „a jelentős és veszedelmes” beszívárgás ellen, ennek során 1935 november elején az öt északkeleti megyében széles körű razziát tartottak.

A „galíciai kártya”, a zsidó bevándorlás veszélyének hangsúlyozása a magyarországi antiszemitizmusnak jó ideje fontos fegyvere volt, bár az a Horthy-korszakban mindinkább anakronisztikussá vált. A bevándorlás ugyan a 19. században, az 1860-as évek végéig valóban jelentős méreteket öltött, 1870 után azonban a zsidó kivándorlás már nagyobb volt, mint a bevándorlás; 1870 és 1910 között több mint 110 000 fő vándorlási veszteség mutatkozott. A zsidóság számának növekedése ebben az időszakban az igen nagy – az országos átlagot jóval meghaladó – természetes népszaporodás eredménye volt. Ez a tendencia a világháború után is folytatódott, 1920 és 1930 között – miközben a zsidóság száma közel 29 000 fővel csökkent – többen vándoroltak ki, mint ahányan bevándoroltak. Az utóbbiak száma – mint azt a filoszemitizmussal aligha vádolható Kovács Alajos megállapította – „minden adat egybehangzó tanúsága szerint igen csekély lehetett”. Mindezt az 1930. évi népszámlálás adatai is meggyőzően bizonyították: az izraelita vallásúak 97%-a már a háború előtti Magyarország területén született, és 97,3%-a magyar anyanyelvű volt. Lehet, hogy a jobboldali és szélsőjobboldali politikusok ezeket az adatokat, Kovács Alajos írásait nem ismerték, de lehetséges Ormos Mária feltételezése is: sokan közülük a szelektív antiszemitizmus jegyében a bevándoroltak fogalmát tágan értelmezték.<sup>8</sup>

A bevándorolt és a már régebben itt élő, jelentős részben asszimilálódott zsidók megkülönböztetésével függött össze Gömbös 1933. februári választójogi tervezete, amely szerint szavazati joggal csak a legalább 100 éve Magyarországon lakó családok tagjai rendelkezhetnek. Ez ekkor papíron maradt, hat év múlva azonban, a második zsidótörvényben – az 1867. évi terminus megállapításával – lényegében elfogadást nyert.<sup>9</sup>

Még egy tervezett, de meg nem valósult zsidóellenes intézkedésről is említést kell tennünk: az ügyvédi rendtartásról szóló törvény 1935 júliu-

<sup>8</sup> KOVÁCS Alajos: *A zsidóság térfoglalása Magyarországon*. Budapest. 1922. 8–20.; KOVÁCS Alajos: Az 1930. évi népszámlálás fontosabb eredményei. *Magyar Statisztikai Szemle*, 1932/10. 823.; VARGA László: Zsidó bevándorlás Magyarországon. *Századok*, 1992/1. 59–79.; *Magyar Statisztikai Közlemények*. 96. k. KSH, Budapest, 1936. 216–217., 260.; KN IV. K. 149–152.; SZINAI Miklós–SZÜCS László: *Horthy Miklós titkos iratai*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1962. 87–88.; ORMOS Mária: Egy magyar médiavezér. I. m. II. k. 412–413.; ORMOS Mária: A konzervatívizmus és a Horthy-korszak. In: *Uő: A történelem vonatán*. I. m. 144–147.

<sup>9</sup> GERGELY Jenő: i. m. 243–244.; GÖMBÖS Gyula: i. m. 295–296.

sában elkészült tervezetének 31. §-a értelmében az ügyvédi kamarai tisztségekre történő választásnál, illetve kijelölésnél „tekintettel kell lenni arra, hogy a szerv vagy testület tagjainak a nemzet összetételére jelentős tényezők (nemzetiség, faj, felekezet) szerint alakuló megoszlása az ország népességének megoszlásával szemben jelentős eltérést ne mutasson”. Ennek előzménye volt, hogy jöllehet az ügyvédi kamarák vezetésére vonatkozó előírások között a felekezeti arányosság nem szerepelt, azonban azt addig szem előtt tartották. A Budapesti Ügyvédi Kamara 1935. február 26-i közgyűlésén azonban e tekintetben aránytalanságok történtek, és ezt a jobboldali radikális MÜNE (Magyar Ügyvédek Nemzeti Egyesülete) súlyos sérelemnek tekintette. Június 11-én új választást tartottak, az Igazságügyi Minisztérium pedig szükségesnek tartotta, hogy e kérdés a törvény rendelkezései között szerepeljen. Ehhez hozzájárult az is, hogy Németországban még 1933. április elején megtiltották a nem árja származású ügyvédek felvételét az ügyvédi kamarába, és korlátozták a korábban felvettek praktizálását. (A MÜNE véleménye szerint a minisztériumi tervezet a „korszerű szellemi világáramlat nyomásának tett eleget”.)

Az ügyvédi kamarák azonban, Budapesten és vidéken egyaránt, kategorikusan elleneztek a törvénytervezet e részét. Szerintük az „idegen földön termett” intézkedés utánczása szakítást jelentene a magyar jogfejlődés tradícióival, „az alkotmány alaptétéleivel, különösen pedig az állampolgári jogegyenlőség elvével”. Ellenezte a tervezetnek e pontját a szeptember 13-i országos ügyvédi értekezleten az Országos Ügyvédszövetség is. Végül az ügyvédek nagy többségének elutasító véleményét és a jelentős sajtóvisszhangot is figyelembe véve ez a rész végül is kimaradt az ügyvédi rendtartásról szóló, csak 1937-ben elfogadott törvényből.<sup>10</sup>

Jöllehet a Gömbös-kormány idején nem hoztak a zsidók tevékenységét korlátozó törvényeket és rendeleteket, s a gyakorlatban csak kevés zsidóellenes intézkedésre került sor, a gazdasági válság elmélyülésével, az értelmiségi munkanélküliség súlyosbodásával (különösen a fiatal diplomások elhelyezkedésének növekvő nehézségeivel) a zsidókérdés ismétellen felmerült. Ebben nem kis szerepe volt az évtized elejétől megalakuló nemzetiszocialista pártok, mozgalmak tevékenységének. Működésükre jelentős hatást gyakorolt a német nemzetszocializmus: programjaik, követeléseik túlnyomórészt a náci törvények – az 1933. évi árjatorvények

<sup>10</sup> *Független Ügyvéd*, 1935. 3–4. sz. 1–9., 5–6. sz. 1–2.; *Magyar Ügyvéd*, 1935. október 5. 2–6., 1936. június 19. 1–2.; *Új Magyarország*, 1935. július 24. 1., 3., november 3. 13.; *Újság*, 1935. szeptember 3. 3.; *Ügyvédi Kamarai Közlöny*, 1935. 3. sz. 6–8., 39–40., 4–10. sz. 2.; *Ügyvédszövetségi Közlöny*, 1935/9–11. 45.; Kovács M. Mária: *Liberalizmus, radikalizmus, antiszemitizmus. A magyar orvosi, ügyvédi és mérnöki kar politikája 1867 és 1945 között*. Helikon, Budapest, 2001. 103–104., 127–131.



és az 1935. évi fajvédelmi törvények –, de részben a hatalomátvétel előtt született NSDAP-programok átvételét jelentették. E pártok követelései közt ilyeneket találunk: a zsidóság faji nyilvánítása, teljesjogú magyar állampolgár csak az lehet, aki a turáni és árja eredetű magyar fajhoz tartozik; a közszolgálat körébe tartozó állásokat zsidók csak országos számarányuknak megfelelően tölthetnek be; a zsidók bevándorlásának megakadályozása, a már ittlévő „nem kívánatos elemek” kiutasítása; a sajtót, a kulturális életet és intézményeket magyar állampolgárok vezessék és irányítsák, az e területeken megnyilvánuló zsidó szellem kiirtandó; a zsidók földbirtok- és ingatlanvagyonnal nem rendelkezhetnek; a vegyesházasságok törvényi tilalma, a vérkeveredés megakadályozása.<sup>11</sup>

Az antiszemita, fajvédő propaganda régi, a nemzetiszocialista pártokhoz közvetlenül nem kötődő orgánuma volt *A Cél* folyóirat, főszerkesztőjének, Méhely Lajosnak, a hazai fajelmélet és fajvédelem atyjának és Bosnyák Zoltánnak az írásaival. Az antiszemitizmus erősödéséből kivette a részét a Turul Szövetség is. Követeléseik az egyetemi *numerus clausus* mellett már a zsidókérdés szélesebb területére kiterjedtek: „küzdünk a gazdasági élet minden vonalán bevezetendő numerus claususért!” – írta folyóiratuk 1932. decemberi száma. Ennek megfelelően 1932-től kezdve szélsőségesen antiszemita cikkek egész sorát közölték.<sup>12</sup>

A szélsőjobboldal mellett már 1933 tavaszán tapasztalható volt – nem kis részben a németországi események hatására – egyes, a jobboldali parlamenti pártokhoz is kötődő politikusok részéről a zsidókérdés felelevenítése, de ennek megnyilvánulásai 1935 elejéig csak szórványosak voltak. 1935 tavaszától azonban a kormánypárt jobbszárnyának a választások eredményeként történt lényeges megerősödésével a zsidókérdés már gyakrabban felmerült. A 98 új kormánypárti képviselő – köztük az 1935 februárjában megalakult Reformnemzedék tagjai, az 1919 őszén és 1920 elején létrejött jobboldali radikális egyetemi ifjúsági szervezetek

<sup>11</sup> GERGELY Jenő–GLATZ Ferenc–PÖLÖSKEI Ferenc: i. m. 234–236., 270., 305–306., 318–319., 328., 363.; KÖZI-HORVÁTH József: A magyarországi nemzetiszocialista pártok története, programja és jelenlegi állása. *Magyar Kultúra*, 1938. 2. sz. 48–52., 3. sz. 75–78.; SZAKÁCS Kálmán: A magyarországi fasiszta mozgalmak programjai az 1930-as években. *Múltunk*, 1989/3–4. 83–110.; LACKÓ Miklós: *Nyilasok, nemzetiszocialisták. (1935–1944.)* Kossuth Kiadó, Budapest, 1966. 16–21., 26–35.; Sarah GORDON: *Hitler, Germans and the "Jewish Question"*. Princeton University Press, Princeton, 1984. 119–142.; Lucy S. DAWIDOWICZ: *Háború a zsidók ellen*. Múlt és Jövő Kiadó, Budapest, 2000. 49–70.; GYURGYÁK János: A zsidókérdés. I. m. 377–430.; GYURGYÁK János: *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története*. Osiris, Budapest, 2007. 253–287. PAKSA Rudolf: Szélsőjobboldali mozgalmak az 1930-as években. In: ROMSICS Ignác (szerk.): *A magyar jobboldali hagyomány*. I. m. 275–304.

<sup>12</sup> *Bajtárs*, 1932. szeptember–október 8., december 12–13., 1933. június 8–12.; *A Cél*, 1932. 335–340., 1933. 85–92., 1935. 96.

vezetői – színvonala meglehetősen heterogén volt. (Kornis Gyula naplójában azt írta, hogy Gömbös „sok éretlen [...], műveletlen és heves fiatalembert, a politikai primitivizmus képviselőit” hozta be a parlamentbe.)<sup>13</sup>

Az erősödő antiszemitizmus eleinte burkolt formában jelentkezett, mint a liberális gazdaságpolitika, a kartellek és a bankokrácia elítélése, rövidesen azonban nyíltan is. Fő tartalma a zsidóság gazdasági térfoglalásának és egyes értelmiségi pályákon való magas arányának hangsúlyozása volt. Ehhez adott „muníciót” Kovács Alajosnak, a KSH elnökének *A zsidóság helyzete Magyarországon a statisztika megvilágításában* című, a Gömbös-kormány megbízásából készített bizalmas kézírata, amely az 1930. évi népszámlálás adatait dolgozta fel. Kovács munkája 1938-ban *A csonkamagyarországi zsidóság a statisztika tükrében* címmel nyomtatásban is megjelent (számos táblázatát az első zsidótörvény melléklete is tartalmazta). Noha adatai pontosak voltak, azonban az arányoknak, aránytalanságoknak az egyes foglalkozási ágak közötti lényeges eltéréseit, azok okait alaposan nem elemezte. (Például az ügyvédek között a zsidók aránya 1930-ban 49,2% volt, míg a bírák és ügyészek között csak 1,8%, az államigazgatásban pedig 1,5%. Az orvosok között 34,4%, míg a középiskolai tanárok között csak 6,4%.)<sup>14</sup>

Az erősödő antiszemitizmus kibővült a kulturális élet (a sajtó, a színház és a film) „elzsidósodásának”, a „zsidó szellem” veszélyének hangsúlyozásával. Gömbös és a kormány tagjai – mint azt Bethlen utóbb, 1936. október 22-i képviselőházi felszólalásában mondotta – antiszemita politikát „nyíltan nem hirdettek, de [...] túrték és elnézték, hogy [...] a túloldalon ülő párt egy része hirdesse ezt”. Az antiszemita propagandában jelentős szerepet játszott – ismét Bethlent idézve – „a kormány által kitartott és fenntartott sajtó”, különösen a Milotay István által szerkesztett *Új Magyarság*, mely nagy súlyt helyezett a német nemzetiszocializmus zsidóellenes intézkedéseinek propagálására.

Nagy aktivitást fejtett ki a Wolff Károly vezette Keresztény Községi Párt, amely az 1935. júniusi fővárosi községi választásokon jelentős mértékben megerősítette pozícióit, és azt várospolitikai tevékenységében is igyekezett érvényesíteni, 1935 december elején pedig színes plakátokon hívta fel a budapestieket arra, hogy csak keresztény kereskedőknél vásároljanak.<sup>15</sup>

<sup>13</sup> MTA Könyvtár. Kézirattár Ms 4287/104.

<sup>14</sup> MOL K-489. I. F.; GYURGYÁK János: i. m. 383–387.

<sup>15</sup> *Egyenlőség*, 1935. december 7. 1–2., december 14. 3.; *Nemzeti Újság*, 1936. január 3. 4.; *Új Magyarság*, 1935. február 27. 1–4., július 19. 1., augusztus 25. 5., szeptember 12. 7–8., szeptember 15. 11–12.; október 25. 3–4., október 27. 3–4., november 22. 7., november 28. 7., december 25. 5–6., 1936. április 12. 7.; KN X. k. 36–37.

Az antiszemitizmus erősödéséhez 1935 őszén hozzájárult a Turul Szövetség növekvő aktivitása, az 1935. november 18–19-i egyetemista demonstrációk (a zsidó hallgatók „eltanácsolása”, tüntetés a liberális lapok szerkesztőségei és a Parlament előtt stb.). A tüntetők vezetői úgy nyilatkoztak, hogy demonstrációjukkal a társadalom figyelmét akarták felhívni a zsidókérdés égetően fontos megoldására. A Turul fővezérsege szavakban elhatárolta magát ezektől az akcióktól (valójában azonban azokban a belügyi vizsgálat szerint kezdeményező szerepe volt), a szervezet november 27-i nagygyűlése pedig lényegében támogatta a tüntetők fő követeléseit: a zsidóság fajjá nyilvánítását, a gazdasági életben elfoglalt szerepének csökkentését, és ennek érdekében a magángazdaságban az országos arányok érvényesítését, a keresztény ifjúságnak a jelentős részben zsidó tulajdonban lévő ipari és kereskedelmi vállalatokban való elhelyezkedésének előmozdítását.

Ez utóbbit egyébként már a Turul október 24-i dísztábora kezdeményezte. A gyűlésen részt vett Gömbös közölte, hogy „kezébe veszi a kérdés megoldását”, majd utóbb, karácsony előtt a sajtóban úgy nyilatkozott, hogy helyesli a nemzeti szellemű ifjúság nagyobb arányú gazdasági szerepvállalását. A tényleges helyzetről pontos statisztikai adatok nem voltak. Ezért a KSH által az ipari és kereskedelmi vállalatoknak kiküldött kérdőív a foglalkoztatott mérnökök és tisztviselők vallására vonatkozó kérdést is tartalmazott. Ezt az egyik liberális képviselő február 19-i interpellációjában kifogás tárgyává tette, amire Gömbös úgy válaszolt, hogy egyes iparvállalatokban „oly hiperdimenzionált mértékben szerepelnek zsidó vallású egyének, hogy ez a körülmény a keresztény ifjúság körében és a keresztény társadalomban [...] bizonyos visszatetszést szül”. A következő hónapokban azután egyes vállalatok „bizalmas figyelmeztetést” kaptak az Iparügyi Minisztériumtól nemzsidó tisztviselők felvételére vonatkozóan, ami nem volt hatástalan. Bornemissza Géza iparügyi miniszter április 12-i nyilatkozata szerint: „a legkomolyabb ipari vezetőkörünk belátták, hogy a tisztviselők alkalmaztatása stb. tekintetében közeledniök kell ahhoz az álláshoz, amely a keresztény Magyarország ifjúságának kívánalmaival is számol”.<sup>16</sup>

1936 tavaszától a politikai életben a zsidókérdésről a korábbiakhoz képest némileg kevesebb szó esett, részben nem függetlenül Gömbös betegségétől, halálától, politikai törekvéseinek kudarcától és a megalakuló

<sup>16</sup> MOL K-429. 1935. IV. k.; *Bajtárs*, 1935. október 26. 1–3., december 5. 1–2., 1936. január 3. 1–2.; *Új Magyarország*, 1935. október 25. 3–4., október 27. 3–4., november 22. 7., november 28. 7., december 25. 5–6., 1936. április 12. 7.; KN V. k. 460–465. VII. k. 172.

Darányi-kormányt övező „Treuga Dei”-től. Mindez azonban nem jelentette az antiszemitizmus teljes apályát: 1936 tavaszán a Festetics Sándor-féle nemzetiszocialista párt debreceni röplapdömpingje, több szélsőjobb-oldali egyesület március 23-i debreceni nagygyűlése, az *Új Magyarország* cikkei, a Turul vidéki dísztáborai, az *Új Kor* ankétján Rajniss és Eckhardt Tibor nyilatkozatai, a képviselőházban az 1936/37. évi költségvetési törvényjavaslat tárgyalása során gróf Károlyi Viktor felszólalása tükrözte az antiszemitizmus továbbélését. (Ugyanakkor a képviselőházi vita során többen is – így Sulyok Dezső és Peyer Károly – felléptek az antiszemita hangulatkeltés ellen.) A nemzetközi helyzet alakulásával (a spanyol polgárháború, a francia népfront) is összefüggésben az antiszemita propaganda összekapcsolódott a bolsevizmus elleni harccal.<sup>17</sup>

Az antiszemita akciók során a legnagyobb visszhangot az újabb budapesti egyetemi demonstrációk váltották ki. Ezek november 9-én kezdődtek, és – kisebb megszakítással – több mint egy hétig tartottak. A zsidó hallgatók elleni egyetemi atrocitásokat utcai tüntetések követték (néhány nagybank előtt is). Ezekben jelentős szerepet játszottak a bajtársi egyesületeknek a nemzetiszocialista mozgalmakhoz kapcsolódó csoportjai. Vezetőjük Kémeri-Nagy Imre, a nemzetiszocialista tüntetések állandó résztvevője volt, aki a „Magyar Nemzeti Ifjúság” nevében memorandumot kívánt a miniszterelnöknek átadni (azt azonban nem vették át). Követeléseik között szerepelt a zsidóság számarányának megfelelő érvényesülése nemcsak a főiskolákon, hanem a gazdaság minden ágában, fajjá nyilvánítása és „a magyarság testében való elhelyezkedésének törvényi rendezése”, valamint a zsidó kulturális életnek a magyar kulturális élettől való elválasztása, a „nemzetmétélyező” sajtó, irodalom, film és színház „kiirtása”. A műegyetemi bajtársi egyesület, a Hungária külön akciója volt a „Magyar Hét” rendezése (amikor is a zsidó hallgatókat megakadályozták az előadások látogatásában).<sup>18</sup>

1937 elejétől ismét erősödni kezdett az antiszemitizmus. Az Egyesült Államok budapesti követe február 6-án arról számolt be, hogy „Magyarországon újra fellángolt az antiszemitizmus, ismét megjelent az antiszemita propaganda”. Továbbra is jellemző vonása volt az antiliberalizmus, és határozottabb formában jelentkezett a kapitalizmusellenesség

<sup>17</sup> *Budapesti Hírlap*, 1936. október 16. 2–4., *Új Magyarország*, 1936. május 24. 7–9., május 27. 7–8., június 6. 7.; KN VII. k. 142., 172–173., 322, 404–405., X. k. 12.

<sup>18</sup> *Bajtárs*, 1936. november 26. 3., *8 Órai Újság*, 1936. november 9. 1–3., *Új Magyarország*, 1936. november 10. 8., november 12. 3–4., november 17. 5., november 18. 8., november 19. 5–7., november 29. 7–8., december 30. 1–2.; *Újság*, 1936. november 10. 2., november 11. 7., november 12. 3–4., november 17. 5., november 19. 5–7.

(Végyváry József, a Turul fővezére ezzel kapcsolatban *A Turul és nagytőke* című cikkében szükségesnek tartotta kijelenteni, hogy a Turul nem a nagytőke, hanem „a nem magyar tőke ellen harcol”). Ugyanakkor, elsősorban a nemzetiszocialista mozgalmak tevékenységének hatására nagyobb hangsúlyt kapott a rasszista jellegű antiszemitizmus.<sup>19</sup>

Mindebben ezúttal is kiemelkedő szerepe volt a jobboldali radikális egyetemi ifjúsági szervezetek akcióinak. Ezek kezdetét a Turul február 22-i nagygyűlése jelentette, amelyen Szabó Gyula vezér előadásában – gazdaságpolitikai és fajvédelmi szempontból – a zsidókérdés törvényes rendezésének halaszthatatlan voltát hangoztatta. Követelte „a gazdasági hatalomnak magyar kezekbe való összpontosítását”, a hitelszervezet, a hitelnyújtás és a biztosítás államosítását, továbbá „minden olyan vállalat állami kezelésbe való vételét, ahol a zsidóság arányszáma aránytalanul nagy”. A nagygyűlésen megjelent – bekecsben és csizmában – Kémeri-Nagy, és később az ő vezetésével mintegy száz fős csoport a Trefort-kertben tüntetett, majd a Fórum mozinál tiltakozott a *Lovagias ügy* vetítése ellen (túl nagyoknak tartva a filmben szereplő zsidó színészek számát). A következő napokban a tüntetések a vidéki egyetemekre is kiterjedtek. Debrecenben például február 24-én a jogi karon voltak „eltanácsolások”, délután bűzbombával tiltakoztak a Hungária mozinál a *Lovagias ügy* ellen, majd utána utcai tüntetéseket szerveztek; másnap újabb rendezvények voltak. Pécsen is megmozdulásokra került sor, egyetemi atrocitásoktól kísérvé, a numerus clausus szigorú alkalmazását követelve, és ott is indulatokat váltott ki a *Lovagias ügy* vetítése.<sup>20</sup>

Március 15-én is botrányos eseményekre került sor. A Magyar Nemzeti Diákszövetségnek a pesti Vigadóban rendezett nagygyűlésén „Tiltakozz a szabadság ünnepén a fojtogató zsidó kapitalista hatalom ellen!” szövegű röplapot terjesztettek, és az ünnepi beszéd közben „Hol van Kémeri?” bekiabálások hangzottak el. (Kémerit ugyanis Ignó Pálnak az *Esti Kurír* szerkesztőségében történt inzultálása miatt március 8-án letartóztatták, majd internálták.) Az állandó bekiabálások miatt a nagygyűlést

<sup>19</sup> *Nemzeti Figyelő*, 1937. június 6. 5.; *Összetartás*, 1937. február 21. 3.; *Új Magyarország*, 1937. január 16. 1.; SZIGETHY István: *Út a magyar nemzeti szocialista állam felé*. Wolff, Gömbös, Imrédy, Teleki. Budapest, 1940. 71–76., 82–83.; LACKÓ Miklós: i. m. 81.; Nathaniel KATZBURG: *Zsidópolitika Magyarországon 1919–1943*. Bazel Kiadó, Budapest, 2002. 83–86., 193.

<sup>20</sup> *Bajtárs*, 1937. február 23. 3.; *Debreczeni Független Újság*, 1937. február 25. 4., február 26. 3., február 27. 2.; *Egyetemi Híradó*, 1937. március 6. 1., 3., április 1. 1–2., 5.; *Esti Kurír*, 1937. február 20. 2., február 24. 3., február 25. 1., 4., február 26. 5–6., február 27. 7., február 28. 1.; *Új Magyarország*, 1937. február 23. 3–4., 7., február 25. 5–6.; SZÉCSÉNYI András: *Lovagias ügy*. Epizód az antiszemitizmus történetéhez az 1930-as években. *Múlt és Jövő*, 2009/1–2. 133–138.

feloszlatták, de a demonstráció utcai tüntetésen folytatódott. Szegeden is botrányba fulladt az egyetemista ünnepség, Erdélyi rektor megszakította a március 15. szelleméhez nem illő, napi politikai kérdésekkel foglalkozó beszédet. A történetek miatt a *Turul* és az *Új Magyarország* a rektort támadta. A Turul Szövetség debreceni nagygyűlésén ismertették a szövetség 12 pontját; ebben követelték a zsidóság fajjá nyilvánítását, a vegyesházasságok megtiltását, a zsidó bevándorlás megakadályozását és a zsidók névmagyarosításának megszüntetését. A Turul március 16-i budapesti nagygyűlésén Végváry – aki Kémeriék előző akcióitól még formálisan elhatárolódott – most Kémeri szabaddalra helyezését követelte (ami másnap meg is történt). A budapesti bajtársi egyesületek nyilatkozatukban vállalták a felelősséget a március 15-i eseményekért, és kijelentették, hogy a bajtársi egyesületek a nyilas- és kékkeresztesekkel „píllanatnyilag talán külön úton, de egy cél felé haladnak”. Március 17-én Rajniss a Turul-várban előadást tartott a zsidókérdésről, a résztvevők a gyűlés után a liberális lapok szerkesztősegei előtt tüntettek. Az utcai tüntetést a rendőrség feloszlatta. Említést érdemel még, hogy a németországi lapok – így a *Völkischer Beobachter*, a *Berliner Börsen-Zeitung* és a *Berliner Tageblatt* – részletesen beszámoltak mind a februári, mind pedig a márciusi akciókról.<sup>21</sup>

A kormányzat április közepéig hallgatott a zsidókérdésről. A hallgatás jege azonban április 18-án megtört: Darányi Kálmán miniszterelnök a NEP szegedi pártgyűlésén új programot adó beszédében a zsidókérdéssel is foglalkozott. Ez a beszéd és annak a zsidókérdésre vonatkozó részének egyik forrása minden bizonnyal Imrédy Bélának, a Magyar Nemzeti Bank elnökének az ország helyzetéről és a teendőkről szóló, Darányihoz intézett márciusi memoranduma volt. Ebben annak a véleménynek adott hangot, hogy „Magyarországon a zsidókérdés egyike a legfontosabb, sőt talán a sorsdöntő kérdéseknek”. Hangsúlyozta a tőkeképzés fontosságát, mert „tőkés gazdálkodást tőke nélkül folytatni nem lehet [...] Minthogy azonban a zsidóság ipari és kereskedelmi téren, hitelügyi téren, a tőkegyűjtés és tőkefelhasználás terén általában tapasztaltabb és élelmesebb, mint a magyar, minden olyan intézkedés, amely ezeknek a szempontoknak kíván eleget tenni, úgy prezentálódik, minthogyha a zsidóság alátámasztására és hatalmának növelésére szolgálna.” Ezen

<sup>21</sup> MOL K-609. 1937. évi lapkivágások; *Bajtárs*, 1937. március 27. 3.; *Egyetemi Híradó*, 1937. április 1. 1–2., 5.; *Esti Kurír*, 1937. március 17. 1–2., 9. március 18. 3., *Pesti Napló*, 1937. március 17. 11–12., március 18. 3.; *Új Magyarország*, 1937. március 17. 5–6., március 18. 7–8., március 19. 7.; *Újság*, 1937. március 17. 3., 5–6., március 18. 7.

a bajon szerinte csak a nevelés és az eredményes verseny segít, „mert arra a megoldásra, hogy a zsidóságtól szabaduljunk, politikai gyengeségünk és gazdasági felkészültségünknek hiánya következtében nem gondolhatunk”. Mindamellett – folytatódott a memorandum – bizonyos intézkedések révén elérhető, hogy a szükséges lépések a zsidó befolyást ne növeljék, sőt akár csökkentsék is.

Imrédy kifejtette, hogy a másik súlyos baj a mezőgazdasági proletariátus helyzete. Mindkét probléma az érdeklődés előterében áll, s „szolgáltatja a legvadabb agitációnak az anyagot”, és mindkettő gyökeres kezelést igényel. A zsidókérdés rendezésére a memorandum szerint rendkívül kedvező a pillanat, „az arriváltabb és bizonyos fokig asszimiláltabb zsidóság [...] hajlandó a zsidóságnak a gyengébb elemeit feláldozni, és maga is anyagi áldozatokat hozni, hogy pozíciójának egy részét megmentsen”. Szerinte egy-két hónap alatt meg kellene tenni azokat az intézkedéseket, amelyek a zsidó hatalmi pozíció gyengítésére alkalmasak. Ezzel kapcsolatban azonban konkrétan csak két intézkedést jelölt meg, egyrészt a társulati adó felemelését, másrészt pedig erőteljes nyomás gyakorlását a nagyvállalatokra annak érdekében, hogy a felső- és középtisztviselői állásokban jelentős számú kvalifikált keresztény munkaerőt alkalmazzanak.

Imrédy ugyanakkor a zsidóság „elterpeszkedésének” veszélyét morális téren is igen nagynak látta. A közerkölcs romlását a „zsidó szellemnek”, illetve az azt terjesztő sajtónak tulajdonította. Éppen ezért az első lépések közt javasolta sajtókamara felállítását, azzal, hogy a lapok belső munkatársa vagy kiadója csak annak tagja lehessen. Tagságot viszont csak az szerezhessen, akinek apja és anyja Magyarországon született. A lapok főszerkesztője, felelős szerkesztője, főmunkatársa vagy felelős kiadója pedig csak az lehessen, akinek legalább három nagyszülője Magyarországon született.<sup>22</sup>

Darányi beszédének vonatkozó részében abból indult ki, hogy van zsidókérdés, amelyet „gyűlölködés és elfogultság nélkül, teljesen tárgyilagosan” kell vizsgálni. Felvetette a kérdést: „vajon a zsidóság oka-e minden bajnak. Ha Magyarországon zsidóság nem volna – mondotta –, kétségtelenül volnának bajaink akkor is.” Előrebocsátotta, hogy „a zsidókérdést utcai tüntetésekkel és fejbeverésekkel nem lehet elintézni. A kormány mindent elkövet arra nézve, hogy a rendbontókkal szemben a törvények teljes szigorát alkalmazza.” Hozzátette azonban, hogy a törvény

<sup>22</sup> SÍPOS Péter (szerk.): *Imrédy Béla a vádlottak padján. Párhuzamos Archívum*. Osiris–BFL, Budapest, 1999. 445–450.

előtti egyenlőség nemcsak igényt jelent a személyi és vagyoni biztonság tekintetében, „amely igénynek feltétlenül eleget kell tennünk, hanem jelenti azt is, hogy a törvényeket mindenkinek egyformán meg kell tartani, és azok kijátszásától tartózkodnia kell – még az üzleti életben is”. Ez utóbbi, meglehetősen általános jellegű kijelentés magyarázata a beszéd további részéből tűnt ki.

Darányi ugyanis a következőkben rámutatott arra, hogy Magyarországon a zsidó lakosság arányszáma nagyobb, mint a legtöbb más országban, és a zsidókérdés „főleg gazdasági probléma, a magva abban rejlik, hogy a zsidóság még ezen magas arányszámát is jóval meghaladóan jutott érvényesülésre a gazdasági életben”. A zsidókérdésben – folytatta a miniszterelnök – „irritálja a magyar társadalmat a Keletről beszivárgó galíciai is a maga elzárkózásával és ösztönös üzleti mohóságával”. Szerinte elsősorban „a régi, itt levő és a beszivárgóknál kultúrfokon is fölötte álló zsidóságnak az érdeke, hogy ne azonosítsa magát ezzel a tőle érzésben és gondolatban teljesen idegen népséggel, amelynek beszivárgását [...] minden eszközzel a legszigorúbban meg fogjuk akadályozni. De itteni működését és esetleges törvényellenes és káros üzemleit is szigorúan ellenőrizzük és törvényes korlátok közé szorítjuk.” Végül arról beszélt, hogy a nagytőkét fokozott mértékben kell a közteherviselésbe bekapcsolni (ennek keretében sor kerül majd a társulati adó módosítására és felemelésére), „méltnak elvárja a magyar társadalom, hogy a nagytőke az idő jelét megértve, spontán hozzájárul a nemzeti és szociális problémák megoldásához”.

A mérsékelt hangú, a zsidókérdés erőszakos megoldását elvető beszéd – a galíciaiak elleni fellépést és a társulati adó felemelését kivéve – többnyire csak általános megállapításokat tartalmazott, a konkrét feladatok, intézkedések megjelölése nélkül. A beszéd fő negatívuma a beszivárgás – mint láttuk teljességgel megalapozatlan – problémájának a felvetése volt.

A szegedi pártgyűlésen foglalkozott a zsidókérdéssel Bornemissza Géza iparügyi miniszter is: „...nem lehet jobboldali szélsőségnek minősíteni azt – mondotta –, ha a kormány és a párt a keresztény nemzeti politika érvényesítésére törekszik. Nem lehet jobboldali szélsőségnek nevezni azt a törekvést sem, amely a keresztény magyarságnak a gazdasági életben való jobb érvényesülését kívánja előmozdítani és nem lehet jobboldali szélsőségnek mondani azt sem, hogy a magyar ifjúság érdekében áldozatokat követelünk a magyar társadalomtól és ott, ahol nincs meg erre az önkéntes hajlandóság, azt esetleg kikényszerítjük.” Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy a szegedi beszédek a gazdasági szféra



mellett a zsidókérdés egyéb – Imrédy által taglalt – vonatkozásait nem érintették.

A Darányi-beszéd zsidókérdéssel foglalkozó részének nem volt nagyobb sajtóvisszhangja. A szélsőjobboldali lapok természetesen üdvözltek a miniszterelnök szavait, Milotay István a „galíciaiak” problémáját a zsidókérdés egyik „sarkpontjaként” jellemezte. A konzervatív-jobboldali lapok közül a *Budapesti Hírlap* a beszéd őszinte nyíltságát, tárgyilagosságát emelte ki, míg a többiek kommentár nélkül ismertették a beszéd e részét, de így tett a liberális lapok többsége is. Egyedül a *Magyar Hírlap* és az *Újság* fogalmazott meg kritikai megjegyzéseket. A Pesti Izraelita Hitközség lapja, az *Egyenlőség* – kifogásolva a beszéd egyes megállapításait – azt írta, hogy zsidókérdés csak „olyankor van, ha mesterségesen csinálják”, Pethő Sándor lapja, a *Magyarság* pedig azt emelte ki, hogy Darányi a zsidókérdéssel kapcsolatban élesen szembe fordult a felforgató törekvésekkel. Werkmeister, a budapesti német követség tanácsosa a Külügyminisztériumnak írt jelentésében figyelemre méltónak értékelte a miniszterelnöknek a zsidókérdéssel kapcsolatos bejelentését, „melynek nyilvános elismerését és tárgyalását minden eddigi kormányzat mindig tudatosan kerülte”.<sup>23</sup>

Nagyobb visszhangja volt a szegedi beszéd vonatkozó részének a képviselőházban április végén kezdődött költségvetési vita során; kilenc képviselő is foglalkozott vele. A felszólaló két-két kormánypárti és kereszténypárti képviselő helyeselte a zsidókérdés felvetését, a gazdasági életben a zsidóság visszaszorítását (a legélesebben a zsidókat „csak egy faji kisebbségnek” nevező gróf Károlyi Viktor), Végváry József pedig szükségesnek tartotta az egyes foglalkozási ágakban a *numerus clausus* bevezetését és a szellemi életet károsan befolyásoló zsidó túlsúly megszüntetését. Két kisgazdapárti képviselő mérsékeltebb hangvételű felszólalásában arra mutatott rá, hogy a zsidókérdés lényegében gazdasági kérdés, egyikük szerint a kisgazda gazdasági program megvalósítása meg is szünteti azt. A két liberális képviselő közül Payr Hugó azt hangsúlyozta, hogy a zsidókérdés megoldása „semmi esetre sem vihető keresztül ordító antiszemitizmussal [...], hanem akkor, ha a keresztény magyar fiatalság felveszi a versenyt a zsidókkal szorgalom, munka, igénytelenség, törekvés, kultúrtörekvések terén”, mert „nem lehet egyszerűen odaülni mások he-

<sup>23</sup> *Budapesti Hírlap*, 1937. április 20. 1–5.; *Egyenlőség*, 1937. április 22. 1–4.; *Magyar Hírlap*, 1937. április 20. 1.; *Magyarság*, 1937. április 20. 1., 3–4.; *Új Magyarság*, 1937. április 20. 1., 3–4., április 21. 1.; *Újság*, 1937. április 20. 1., április 21. 1.; *A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról. 1933–1945.* Kossuth Kiadó, Budapest, 1968. 211–215.

lyébe kellő tudás és készség nélkül”. Vázsonyi János – Vázsonyi Vilmos fia – bírálta Darányi beszédének egyes megállapításait, és szerinte zsidókérdés „az élő és írott törvények alapján nincs, de a szélsőjobb látható és láthatatlan frontjának agitációjának alapján van”.<sup>24</sup>

A legnagyobb figyelmet Bethlen István felszólalása keltette. Szerinte is van zsidókérdés, a probléma csak az, hogy azok, „akik erről a kérdésről beszélni szeretnek, ebben akarják látni a magyar élet összes bajainak forrását [...] azoknál, akik erről beszélnek és akik azután bankokráciáról, bankuzsoráról, monopolkapitalizmusról, kartelluzsoráról, liberális uszításról, bolsevizmus elleni védekezésről és hasonlókról ejtenek szót, ha az ember megvakarja a gondolkodásmódjukat, emögött tulajdonképpen egy harcias és gyűlölködő antiszemitizmus áll [...] amely gyűlölködő atmoszférában ezt a kérdést megoldani sohasem fogják”. Ezért – folytatta Bethlen – „a kormányzat kötelessége erre nézve egy józan, okos, körültekintő, a jogegyenlőséget nem sértő programot felállítani”.

A zsidókérdés okaira rátérve arra az ismert folyamatra utalt, amelynek során a múlt század hatvanas–hetvenes éveiben a bevándorlások révén megnövekedett létszámú zsidóság az ország javára szerepet vállalt a gazdaság fellendítésében. De azzal is járt, hogy „a zsidók fokozatosan kiszorították a keresztény intelligens köröket és a tásadalmat a földnél nagyobb jövedelmet adó egyéb foglalkozási körökből”. Amíg a zsidóság vagyonosodott, addig a keresztény társadalom széles rétegei elszegényedtek. (Ez a helyzetértékelés kifogásolható, inkább az antiszemita propaganda érveléséhez hasonló eleme volt egyrészt a „kiszorították” kifejezés használata, másrészt pedig a zsidóság egészének vagyongyűjtésére vonatkozó megállapítás.) A helyes megoldást illetően elutasította „a gyűlöletnek fehér izzásig való” fokozását és a német minta átvételét, utalt ennek kedvezőtlen nemzetközi hatására, valamint a gazdasági életben okozott károokra is. Ezért kérte a kormányt, hogy dolgozzon ki olyan „okos, körültekintő és helyes programot, amely szükséges ahhoz, hogy a keresztény magyar társadalom a gazdasági életben a pozíciókat fokozatosan magának visszahódítsa”, ugyanakkor „erős kézzel tegye lehetetlenné [...] az antiszemita izgatást”.<sup>25</sup>

A konzervatív többségű felsőházban hárman foglalkoztak a zsidókérdéssel, ketten a galíciaiak bevándorlását tették szóvá. A legszélsőségebb Galánffy János felszólalása volt, aki szerint „a zsidóságot mint külön fajtát nemzeti kisebbséggé kell nyilvánítani, és az állampolgári jogok

<sup>24</sup> KN XII. k. 370., 443., 508–509., 575–582.; XIII. k. 43–44., 66–69., 308–309.

<sup>25</sup> KN XIII. k. 64–65.

csak azokat illessék meg, akik az államot alkotó fajhoz vérségileg és tradíciójuknál fogva hozzátartoznak”. (Az *Új Magyarország* ezt „a magasabb, igazibb fajvédelem himnuszaként” jellemezte.)<sup>26</sup>

A következő mintegy fél évben a kormányzat részéről a zsidókérdés „megoldására” irányuló intézkedések, előmunkálatok nem történtek, erre vonatkozólag javaslatok kidolgozására sem került sor. Ugyanakkor továbbra is erőteljes volt az antiszemita propaganda, izgatás. A követeléseiket Bosnyák Zoltán *A zsidókérdés törvényes rendezése*<sup>27</sup> című kiadványában a következőkben foglalta össze: a numerus clausus szigorú betartása; az értelmiségi életpályákra évről évre zsidók csak országos számarányuknak megfelelően bocsáthatók; a kulturális élet „megmagyarosítása”; „irtsuk ki [...] a gazdasági életből a zsidó üzleti morál szörnyű fekélyét”; a zsidó Csemegi által kidolgozott büntető törvénykönyv módosítása; a zsidó vagyonok felülvizsgálása és legalább kemény megadóztatása; bizonyos nagyüzemek kisajátítása és számos nagyvállalat állami kezelésbe vétele; a zsidóság nemzeti kisebbséggé nyilvánítása; a vegyesházasságok megtiltása, a vérkeveredés megakadályozása.<sup>28</sup>

A nemzetiszocialista mozgalmak tevékenysége – különösen négy párt Szálasi vezetésével októberben történt egyesülését követően – fokozatosan erősödött. Egyik röpiratuk szerint parancsuralom nélkül a zsidókérdést megoldani nem lehet, uralomra jutásuk esetén zsidó vezető és irányító szerepet nem kaphat, orvos, újságíró, katona, tanító és tanár zsidó nem lehet. A budapesti amerikai nagykövetség egyik munkatársa novemberben felkereste Szálasit, aki elmondta, hogy a nemzetiszocialista kormány lehetővé tenné a zsidó iparmágnásoknak és tőkéseknek, hogy vagyonuk nagyobb részét az állam rendelkezésére bocsássák. Ha ezt megtagadnák, az állam megtalálná a módját annak, hogy vagyonukat megszerezze. A kellő megértést és hajlandóságot tanúsító zsidók viszont továbbra is Magyarországon maradhatnak.<sup>29</sup>

A bajtársi egyesületek ezekben a hónapokban sem tétlenkedtek. A Turul november 11-i kulturális nagytábora a filmszakma elzsidósodása ellen lépett fel, november közepén Sopronban tartott követtábora pedig úgy határozott, hogy erőteljes mozgalmat indít a zsidóság faji különállását

<sup>26</sup> *Új Magyarország*, 1937. június 26. 2.; Az 1935. évi április hó 27-ére összehívott Országgyűlés Felsőházának Naplója. II. k. 180., 197., 353–354.

<sup>27</sup> BOSNYÁK Zoltán: *A zsidókérdés törvényes rendezése*. Mezőberény, 1937.

<sup>28</sup> *Esti Újság*, 1937. október 5. 9.; *Összetartás*, 1937. október 30. 12.; *Új Magyarország*, 1937. november 11. 6., november 14. 16.

<sup>29</sup> Nathaniel KATZBURG: i. m. 83.

megállapító törvény érdekében. A *Hungária* lapjában több antiszemita cikk jelent meg (az egyik szerint: „Hová tegyük a zsidókat? [...] Európától jól távollevő és elszigetelt helyre”).<sup>30</sup>

Az antiszemita hangulatkeltésből a NEP jobbszárnya is kivette a részét, kapcsolatuk a szélsőjobboldali erővel egyre nyilvánvalóbbá vált. Milotay egyik glosszájában ezt azzal indokolta, hogy „ennek a jobboldalnak különböző árnyalatai akár a kormányon, akár a kormányon kívül vannak, akarva-akaratlanul bizonyos szolidaritást éreznek egymás iránt”.<sup>31</sup> A kormánypárt jobbszárnya decemberben külön vizsgálóbizottság alakítását kezdeményezte annak kiderítésére, hogy mely politikusoknak van zsidó vállalatoknál igazgatósági tagságuk. Az erősödő antiszemitizmus jegyében Darányi még az október 26-i pártértekezleten bejelentette, hogy a belügyi kormányzat megoldja a „nemkívánatos elemek” beszivárgásának az eddigieknél hatékonyabb ellenőrzését.<sup>32</sup> Ennek megfelelően november 7-én hajnalban nagyarányú razziára került sor az úgynevezett pesti zsidónegyedben. A lakásokban több mint 10 000 embert igazoltattak; 509 személyt állítottak elő, de csak 29 ellen indult eljárás (ez is bizonyítja az illegális bevándorlás igen csekély voltát). December 5-én újabb razziát tartottak, ezúttal a Keleti pályaudvar és a Teleki tér környékén.<sup>33</sup>

A szélsőséges antiszemita izgatás miatt Stern Samu, a Pesti Izraelita Hitközség elnöke, valamint a zsidó nagytőke három képviselője (Buday-Goldberger Leó, Láng Lajos és Vida Jenő) november 11-én audiencián jelent meg Horthynál. Panaszukra a kormányzó azt mondta, hogy az antiszemita jelenségekhez és intézkedésekhez „az uraknak nincs semmi közük”, azok a beszivárgó zsidók ellen irányultak. Horthy nagyra értékelte a zsidók hasznos közgazdasági tevékenységét, a filmművészet terén a külföldön alkotó Cukor Györgyöt, a vívó olimpiai bajnok Kabos Endrét pedig nem zsidónak, hanem magyar zsidónak nevezte. (Horthy kijelentései is jól tükrözték a „szelektív antiszemitizmust”.) A zsidóellenes izgatást – mondotta a kormányzó – nem kell hivatalos álláspontnak tekinteni, a nyilas izgatást nem tartotta jelentősnek, és közölte hogy

<sup>30</sup> *Hungária*, 1937. 13–14. sz. 5–7.; *Esti Újság*, 1937. november 16. 2.; *Új Magyarország*, 1937. november 14. 16.

<sup>31</sup> *Új Magyarság*, 1937. december 25. 1–2.

<sup>32</sup> *Új Magyarság*, 1937. október 27. 2–3.

<sup>33</sup> *Egyenlőség*, 1937. november 11. 1–5., december 16. 1., 3–4.; *Esti Újság*, 1937. november 9. 5., december 15. 3.; *8 Órai Újság*, 1937. november 9. 1–3., november 11. 1.; *Virradat*, 1937. október 24. 5., 1938. január 3. 1.; KN XV. k. 374–381.; *Shvoy Kálmán titkos naplója és emlékirata. 1918–1945*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1983. 164.

a közrendet a kormány fenn fogja tartani. (A kihallgatásról a küldöttség kommunikét szeretett volna kiadni, de ahhoz a kormányzó – feltehetőleg közeli németországi útjára tekintettel – nem járult hozzá.)<sup>34</sup>

1938 elejétől a közéleti antiszemitizmus tovább erősödött. A nemzetiszocialista pártok nagymértékben fokozott tevékenységet fejtettek ki, a Szálasi vezette párt agresszív zsidóellenes agitációja és szociális demagógiája mellett nyíltan hirdette, hogy a hatalom megszerzésére törekszik. A kormánypárt jobbszárnya is egyre határozottabban sürgette a zsidókérdés „megoldását”. Ilyen körülmények között rövidesen a politika előterébe került ez a kérdés. Ennek tárgyalása, az első zsidótörvény megszületésének bemutatása azonban már külön tanulmány feladata.

<sup>34</sup> Szűcs László: Kormányzói audiencia az első zsidótörvény előtt, 1937. november 11. *Levéltári Közlemények*, 1993/1–2. 143–164.